

Джерела та література

1. Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1992. – Ч. II.
2. Рудницький Е.П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870-1970) // Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе. – К., 1973.
3. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції змін. – К., 1998.
4. Терлюк В.О. Росіяни в Україні. – Львів, 1998.

Summary

The ethnic picture of the countryside of the Southern part of Ukraine differed from the picture of the city and from the picture which was in the country regions of the Soviet Ukrainian Republic. Those southern districts were original which hadn't been the subject of serious scientific generalization

Ю. О. Каганов

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 70–80-ті рр. XX ст.: ГЕНЕЗА ОПОЗИЦІЙНОСТІ

Період другої половини 80-х рр. XX ст. ознаменувався модернізацією соціально-політичного життя в СРСР, відомою під назвою “перебудова”. Ця коротка з історичної перспективи епоха поклала початок дезінтеграції радянської держави та появи на політичній карті світу нових незалежних держав, у тому числі й України, спричинила руйнацію системи “реального соціалізму” в більшості країн соцтабору, зумовила демократизацію суспільного життя. Масштаб цих подій важко переоцінити і з геополітичної, і соціально-економічної, і світоглядної точок зору.

Розгляд суспільно-політичних перетворень вказаного періоду вимагає від дослідників виділення опозиційної складової як внутрішнього фактора розхитування підвалин тоталітарного ладу, каталізатора трансформаційних змін.

Історично одним з найбільш активних суб'єктів суспільних перетворень є інтелігенція, творча і громадсько-політична діяльність якої відчутно позначається на всіх сферах життя суспільства.

У даній статті робиться спроба окреслити опозиційний потенціал цієї соціальної групи в період визрівання та активного прояву суспільно-політичних трансформацій у 70–80-ті рр. XX ст. в регіоні Центрально-Східної Європи^{*}.

В українській історіографії проблема ролі і місця інтелігенції в рамках опозиційного руху в Центрально-Східній Європі досліджена недостатньо. Якщо в роботах з проблем дисидентського руху відомих вчених Г. Касьянова [1], А. Русначенка [2], О. Бажана, Ю. Данилюка [3] та ін. український контекст участі інтелігенції в суспільно-політичних перетвореннях знайшов своє висвітлення, то специфіка опозиційності інтелігенції в аналогічних процесах в країнах “реального соціалізму” висвітлена фрагментарно. Разом з тим, на сьогодні можна констатувати й певні зрушення у цій царині, пов'язані, зокрема, із заснуванням у 2002 р. одеськими дослідниками спеціалізованого часопису “Інтелігенція і влада” [4].

Слід наголосити, що в гуманітаристиці існує чимало визначень поняття “інтелігенція”. В узагальненому вигляді їх можна звести до двох основних підходів.

Згідно з першим під інтелігенцією розуміють соціальну групу людей, які мають вищу освіту і професійно займаються розумовою працею, розвитком і поширенням культури. Друге, більше вузьке трактування, до інтелігенції зараховує тих, кого можна вважати моральним еталоном суспільства.

Останнє визначення походить від традиції, започаткованої в російській культурі 1860-х років, коли журналіст П. Д. Боборикін став уживати термін “інтелігенція” в масовій пресі [5, с.160]. Називаючи себе “хресним батьком” нового поняття, Боборикін наполягав на особливому змісті, вкладеному їм у цей термін: він визначав інтелігенцію як осіб “високої розумової й етичної культури”, а не як “осіб, що займаються розумовою працею”. До інтелігенції в цьому розумінні відносяться люди різних професійних груп, що належать до різноманітних політичних рухів, але мають спільну духовно-моральну основу. Саме із цим особливим змістом слово “інтелігенція” повернулося потім на Захід, де стало вважатися специфічно російським (intelligentsia).

Варто зазначити, що у сучасних західних країнах поняття “інтелігенція” уживається досить рідко, там більш популярний термін “інтелектуали” (intellectuals), яким позначають людей, що професійно займаються інтелектуальною (розумовою) діяльністю, не претендуючи, як правило, на роль носіїв “вищих ідеалів”. Основою для виділення такої групи є поділ праці між працівниками розумової й

^{*} Детальніше див.: Каганов Ю.О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 333-341.

фізичної праці. Отже, розуміння терміну “інтелектуали” наближене до першого підходу у трактуванні терміну “інтелігенція” у вітчизняному суспільствознавстві.

Як наголошує американський політолог Майкл Кеннеді, надання статусу інтелігенції потребує не просто компетентності в якійсь сфері, а й вимагає визнання особливостей цих знань, які зрозумілі широким колам, їх демонстрації [6, р.70]. На думку цього дослідника, основою знань, що дають змогу виділяти інтелігенцію в окрему групу, як правило, повинні бути культурні знання, а не технічні. При цьому американський соціолог Альвін Гулднер вважає, що навіть коли “технократів” розглядають як частину більш загального класу осіб, що займаються розумовою працею, то як визначальний критерій до уваги слід брати “культуру ведення ними критичного диспуту” [7, р.46].

Часто побутує думка, що групи, які складаються з інтелектуальної опозиції, надають, як правило, основне значення вимогам свободи мистецтва, науки і досліджень, і такі підходи можуть перетворитися в елітні вимоги, що стосуються лише тих, кого ці питання хвилюють [8, р.96]. Але наголошуємо на тому, що ці вимоги вони мають надзвичайно важливе значення для розвитку суспільства в цілому, адже саме інтелігенція володіє потенціалом впливу на проблеми цінностей, національної свідомості, ідентичності, громадської думки – націоформуючі та державотворчі чинники.

Янош Кіс, один з лідерів демократичної опозиції Угорщини, зазначав з цього приводу: “Те, чи ототожнює себе денаціоналізоване суспільство із програними битвами або намагається їх забути, прямо залежить від того, що його духовні лідери – письменники, журналісти, історики, священики, учителі – проголошують. Вони, крім усього іншого, перебувають у такому положенні, що, у силу своєї професії, їхні слова і їхнє мовчання перетворюються в публічне висловлення” [9, р.39].

Як відомо, після розгрому німецького нацизму народи центрально-східноєвропейських країн висловили потужну волю і прагнення до самостійного демократичного розвитку своїх суспільств. Інтелігенція розраховувала вільно розвивати і застосовувати свої творчі здібності, знання і вміння.

Однак компартії, що прийшли до влади, за допомогою розгалужених апаратів примусу, у першу чергу, турбувалися про зміцнення власної влади, а не про демократичний, ефективний розвиток суспільства. Придушення свободи обернулося загасанням творчого потенціалу націй.

На ґрунті усвідомлення, передусім в середовищі інтелігенції, цієї закономірної і абсолютно неминучої зворотнопропорційної залежності між зміцненням комуністичного єдиновладдя і погіршенням становища суспільства не могли не з’явитися паростки спротиву. Вони носили імпульсивний, нерівний характер [10, с.314].

Внутрішні передумови такого спротиву полягають, серед іншого, у соціальному становищі інтелігенції у 70–80-ті рр. XX ст.

У цей період у Центрально-Східній Європі масова інтелігенція, або багаточисельний освічений клас, постає як соціальна категорія. Вона стає “обличчям” і “авангардом” молодого покоління, в якому складається величезний потенціал розумової праці [11, с.8].

Свідченням цієї тези є кількісні параметри.

За критеріями радянської статистики, інтелігенція виокремлюється як сукупність осіб, віднесених до категорії “невиробнича” трудова діяльність.

Таблиця 1

**“Невиробнича” зайнятість в суспільствах “державного соціалізму”
1950-1987 (% від всієї робочої сили) [12, с.409-413]**

	1950	1960	1970	1980	1987
Болгарія	5,0	9,2	13,1	16,9	18,2
Польща	8,6	11,6	14,4	16,4	19,0
Румунія	6,4	7,6	10,2	12,4	12,7
СРСР	12,4	15,2	20,3	22,9	24,3
Угорщина	16,4	14,3	15,2	19,0	21,1
Чехословаччина	10,6	13,6	17,8	20,1	21,4

Наведена таблиця демонструє неухильне зростання з кожним десятиріччям відсоткових показників великого середнього класу професіоналів, відомого як інтелігенція.

Таке збільшення частки інтелігенції зумовлено тим фактом, що суспільства “реального соціалізму” кінця 80-х років значно відрізнялися від ситуації, в якій комуністи колись прийшли до влади. Головними особливостями були зростання населення, рівня урбанізації і якості освіти. Значно виросла частка міського населення з вищою освітою. За даними статистики, державні витрати на освіту на початку 70-х рр. у Болгарії, Польщі, Чехословаччині складали 5-6% національного доходу, а в 1981 р. витрати країн-членів РЕВ на безкоштовну освіту і культуру дорівнювали 16-17% національного доходу [13, с.43].

У Польщі в 1950 р. тільки 385 тис. чол. були зайняті в сферах науки, освіти, культури, охорони здоров’я, страхування і туризму. К 1987 р. їх кількість зросла до 2,001 млн. Для СРСР відповідні показники склали 6,265 млн. і 23,812 млн.

Отже, наприкінці 1980-х рр. інтелігенція вже мала певну вагу – і демографічну, і моральну.

Свідченням переходу кількісного зростання інтелігенції в якісні зміни в суспільствах соцтабору є поступове наростання масового розчарування у здатності “реального соціалізму” забезпечити бажане зростання рівня життя, співставиме з західним.

Дослідження, на яке посилається Д. Лейн, показало зниження рівня підтримки соціалістичних принципів по мірі збільшення рівня освіти. В усіх центрально-східноєвропейських країнах кореляція між індексом прихильності соціалізму і рівнем освіти складає 0,33 [14, с.185].

Будучи за своїм способом життя в найменш стабільному стані у порівнянні з іншими соціальними групами (ніяких засобів до існування, крім знань і вмінь, а ці останні досягаються дуже інтенсивним напруженням особистих сил і матеріальних витрат, в той час як застосувати їх можна в основному тільки на службі у держави, у вільних професіях) [10, с.315], інтелігенція до того ж була тим соціальним прошарком, який найбільш глибоко розумів і ясно собі уявляв проблеми демократії, прав і свобод людини, незалежного розвитку національних держав в регіоні Центрально-Східної Європи.

Р. Юсупов, автор дослідження про взаємовідносини польської влади та інтелігенції, наводить дані польських соціологів, які одностайно стверджували, що до 90% інтелігенції наприкінці 70-х років усвідомлювали необхідність своєї місії з перебудови суспільства [15, с.276].

У середовищі інтелігенції і всього польського суспільства все більше зміцнювалася переконаність в іманентності вад соціалістичної системи (відповіді 80% респондентів у Варшаві і 84,9% – у Лодзі у 1980 р.), тоді як серед молодшої інтелігенції широке розповсюдження отримали позитивні оцінки деяких рис капіталізму. 78,9% опитуваних відзначали переваги капіталізму в економіці, 68,7% – у рівні життя населення. 97,5% виступали на підтримку політичного плюралізму [15, с.276].

З початку 80-х років намічається руйнування відносно стабільної і гомогенної системи цінностей, що склалася в 50-ті роки. Девальвуються цінності праці і освіти. В обстановці гласності критицизм по відношенню до існуючого режиму з боку другого покоління освіченого класу наростає лавиноподібно. Тридцятирічна міська інтелігенція виступає в ролі прямої наступниці “шестидесятників”. Їх об’єднує високий рівень освіти і політизованості, що породжує амбіційність планів, потяг до антигегемонізму, модернізму, відкритості світу. Прагнення в “Європу” і пов’язані з ним ілюзії про швидке національне і індивідуальне процвітання виконали роль мобілізуючої інтегративної ідеології. Ця ідеологія давала їй прибічникам нову перспективу, альтернативну соціалістичній [11, с.8].

Не можна не погодитися з російськими істориками, авторами узагальнюючої роботи з історії Центрально-Східної Європи, що “у країнах запізненого розвитку з менш розвинутими демократичними інститутами, більшим розривом між інтелектуальними елітами та відсталими у культурному відношенні масами суспільства роль інтелігенції вище у порівнянні з демократичними суспільствами розвинених країн” [16, с.97].

Слід відзначити, що центрально-східноєвропейська інтелігенція стала носієм функцій, зовсім не характерних для західноєвропейських інтелектуалів. У країнах, що явно відставали в економічному розвитку, існувала об’єктивна потреба в еліті культурній, що виражає суспільні потреби і виступає в ролі духовного лідера і носія вищих цінностей.

У розглядуваній групі країн інтелігенція зіграла провідну роль у процесах формування нації і модернізації суспільства. Вона фактично зайняла соціальні позиції буржуазії, зберігши ментальність аристократії. Епітети “пророк”, “світоч”, “безкорисливий трудівник”, які звично відносять до російської інтелігенції, в такій самій мірі у науковій і художній літературі регіону використовуються щодо інтелігенції Центрально-Східної Європи [17, с.395].

Варто наголосити, що жорсткі репресії не зламали інтелігенцію, і саме вона виступила каталізатором подій 1956 р. в Угорщині і Польщі, 1968 р. у Чехословаччині, 1980-1989 рр. знову у Польщі.

На нашу думку, опозиційний потенціал інтелігенції спричинений не тільки чинником внутрішнього покликання й вболівання за долю країн, але й став своєрідною відповіддю на відторгнення і з боку держави, і з боку самого суспільства в широкому розумінні останнього. Цю думку ілюструють наступні тези.

Тоталітаризм радянського зразка чітко визначив людину, що займається розумовою працею як свого опонента, таким чином, поміщаючи її в лави опозиції і природного спротиву з ще більшою незгодою по відношенню до існуючого режиму.

Як стверджував відомий дисидент, теоретик та учасник “зеленого руху” Рудольф Баро, система радянського впливу створила “надлишкову свідомість”, коли домінування бюрократії придушувало творчі здібності людей, зокрема тих, що займалися розумовою працею [6, р.32].

Один з яскравих прикладів того, наскільки партійно-державна влада побоювалася людей, що займалися розумовою працею, і, навпаки, не вбачала жодної небезпеки для себе з боку робітників є випадок з відомим українським дисидентом Іваном Дзюбою. Так, страждаючи за рукопис монографії “Інтернаціоналізм чи русифікація”, він спочатку був арештований, але через 20 місяців “помилований”. Тільки в кінці 80-х років Дзюба зміг повернутися до літературної праці, а до того міг за “фахом” працювати лише на робітничій посаді в матеріальному виробництві.

Також оволодівати масовою робітничою професією прийшлося багатьом іншим. Вимушені були знаходитися у робітництві багато з “неблагонадійних” з числа місцевих інтелігентів. Це був державний феномен тиску, тобто примушення до політичної лояльності “справі робітничого класу” [18, с.139].

З боку більшості центрально-східноєвропейських суспільств інтелігенція до певного часу також не відчувала підтримки чи навіть нейтрального ставлення.

“Досягнення” державного соціалізму були на руку робочому класу. Після того, як влада перейшла в руки комуністів, різниця в заробітній платі представників різних соціальних груп значно знизилась. Більше всього виграли при цьому робітники, а інтелігенція позбавилася свого привілейованого становища, мало місце погіршення рівня життя категорії інтелектуалів у порівнянні з довоєнним періодом.

У системах радянського зразка робітники типово ображалися на зарозумілість і привілеї інтелігенції, в той час як особи, що зайняті розумовою працею, найчастіше не довіряють політиці, яку проводять робітники. Комуністична влада використовувала таку недовіру у своїх спробах придушити будь-який прояв об’єднаної опозиції.

Отже, в умовах відсутності підтримки в більшості країн “реального соціалізму” (лише польський випадок є виключенням з цього правила), інтелігенція за період 70-х рр. і особливо в період горбачовської перебудови утворила групу, що стала соціальною базою радикальних реформ. Інтелігенція набула, за висловом Д. Лейна, “демографічної” ідентичності” [14, с.186].

Розглянемо конкретні прояви цього потенціалу в рамках регіону Центрально-Східної Європи.

У радянську добу українська інтелігенція, як найбільш освічена частина бездержавного суспільства, неоднозначно ставилася до радянської системи влади, національної політики правлячої державної партії. Відчуваючи на собі постійний тиск та неусипний контроль різних владних структур тоталітарного режиму, турбуючись про власний та сімейний спокій, переважна частина інтелігенції пристосовувалася до тогочасних життєво-політичних умов, йшла за течією подій, публічно не висловлювала свого ставлення до Комуністичної партії, її політики. Частина ж інтелігенції в своїх виступах, статтях тощо відкрито схвалювала політику державної партії. Таку позицію займали переважно члени Компартії, які перебували на керівних посадах в наукових установах, освітніх закладах, творчих спілках тощо. Саме на таку категорію інтелігенції спиралося партійно-державне керівництво, різними методами заохочувало та стимулювало її творчу діяльність [19, с.187].

Національно свідомі інтелігенція, проявляючи тривогу за долю України, зосереджувалася на вирішенні в республіці найбільш принципового питання – забезпечення прав і свобод радянської людини. Використовуючи навіть обмежені на той час можливості, представники інтелігенції показували реальні факти, пов’язані з порушенням радянською владою людських прав, і вимагала від її керівництва забезпечувати кожній особі цивілізовані, демократичні права і свободи. Таку позицію в Україні займали “шестидесятники” і в більшій мірі учасники правозахисного руху [19, с.187].

Ініційована М. Горбачовим “перебудова” дала інтелігенції шанс підвищити свою суспільну значущість, піднятися від службової до провідної, справді елітної ролі. Інтелектуальний рівень і прагнення змін зробили її найактивнішим учасником започаткованих московським керівництвом обговорень важливих партійних документів і законопроектів, а вміння формулювати свої думки відкрило для неї поле публіцистики, що здобула в перші роки гласності величезний попит. Це принесло багатьом письменникам і науковцям відомість куди більшу, ніж вони мали як представники своїх професій, і створило їм імідж виразників народних інтересів, що стало однією з передумов їхньої майбутньої політичної активності. Водночас розширилися й професійні можливості літераторів, істориків, екологів, правників, економістів: функції “відкривачів правди” й “ідеологів змін” давали їм матеріал, стимули до праці й гарантовану реалізацію їхньої продукції [20, с.56].

Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (не виключаючи й українських), з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори про сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї та інші подібні матеріали. Гострополітична журнальна і телевізійна публіцистика стала привертати увагу мільйонів людей.

Оскільки в Україні суспільні дисципліни перебували під більш щільним ідеологічним контролем, ніж у Москві, роль першопрохідців у критиці сталінізму, ліквідації “білих плям” історії, захисті національної культури і самої української мови від невпинної русифікації відіграли Спілка письменників України та її центральний орган – газета “Літературна Україна” [21, с.22].

Завдяки гласності почали розкриватися “білі плями” в історії державної партії і радянського суспільства. Це мало велике значення у пробудженні українського суспільства від політичної летаргії. Відомості про трагічні сторінки в історії України безпосередньо впливали на розгортання національно-визвольного руху. Найбільш вражала людей інформація про голод 1932–1933 рр. в УРСР.

У жовтні 1988 р. В. Щербицький лицемірно заявив, що вивчення “білих плям” історії провадиться неенергійно. Щоб контролювати процес, який уже не можна було заборонити, ЦК Компартії України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Комісії пропонувалося забезпечити виокремлення курсу історії УРСР у середній і вищій освіті в самостійну навчальну дисципліну, розширити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії, організувати підготовку у провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії і книги для читання з вітчизняної історії. В умовах кризи центрального керівництва периферійні ланки державної партії поверталися до національних проблем навіть у такій важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія. Уперше вітчизняною історією була названа не історія СРСР (тобто Росії), а історія України.

Комісія розробила план видання джерел з історії України, який перевищував за масштабами все, що було зроблено за радянський час (87 позицій, включаючи й багатотомні праці). Було вирішено перевидати, у тому числі репринтним способом, тобто найбільш оперативно, визначні пам'ятки української історіографії XIX – початку XX ст. (47 позицій). Передбачалося, зокрема, перевидати всі основні праці М. Грушевського, у тому числі десятитомну “Історію України-Руси”, видати двадцятитомник творів Д. Яворницького, історичні праці М. Драгоманова, тритомник спогадів В. Винниченка “Відродження нації” тощо. Під час розробки плану ці твори ще перебували «під арештом» у спецсховищах наукових бібліотек [22, с.32].

Помітне місце серед опозиційної роботи української інтелігенції 70–80-х рр. XX ст. займала правозахисна діяльність Української Гельсінської групи, як і подібних до неї груп в інших союзних республіках, яка показала, що український та інші національні рухи не стоять осторонь від загальнолюдських гуманітарних проблем. Водночас вона довела, що найбільшою проблемою у сфері людських прав тут є порушення прав національних і що ці порушення є невід’ємною рисою існуючої в країні системи влади й управління.

У цілому українська історіографія володіє достатнім матеріалом, який ілюструє тяглість боротьби представників інтелігенції за державність та різноманіття форм і методів опозиційності упродовж різних періодів бездержавного статусу України у XX ст.

Унікальний випадок консолідації зусиль інтелігенції та робітників у боротьбі проти тоталітарної влади продемонструвала Польща. “Солідарність” являла собою альянс соціальних груп у польському громадянському суспільстві, організований проти держави.

Незважаючи на те, що робітники становили значно численнішу частину цього союзу, кількість високоосвічених осіб, що займалися розумовою працею, істотно перевищувала їхню кількість в складі керівництва руху. І навіть якщо такі робітники, як Лех Валенса і Збігнев Буяк, були присутні у керівництві, вони залежали від таких консультантів з представників інтелігенції, як Адам Мічнік, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький й Броніслав Геремек [6, р.40]. Звичайно, це був рух робітників, заснований на досвіді робітничого класу в Гданську, Щеціні, Сілезії й інших промислових центрах, але на нього також впливали дисиденти з інтелігенції, які висували ідею про боротьбу громадянського суспільства проти держави, а також більш широкі прошарки інтелігенції, які проголошували ідею про залучення представників інтелектуальної праці в політичну сферу.

У Заяві спілки польських письменників Варшави від 9 вересня 1980 р. зазначалося з цього приводу: “Спілка польських письменників висловлює визнання, вдячність і подив польським робітникам, а зокрема робітникам Узбережжя, представленими Міжзаводським и страйковими комітетами в Гданську і Щеціні за те, що вони вчинили для спільного добра...”

Ми боролися і будемо боротися за піднесення рівня і властиве розуміння культури в польському суспільному житті..., за її вільний розвиток, відповідний до потреб суспільства; за безперешкодний перебіг інформації, а також поглядів і оцінок; за підбір компетентних, здатних до управління і чесних людей на посади організаторів і координаторів культурного життя країни; за відновлення присутності у публічному житті... тих творів і тих письменників, які були з нього виключені..., якнайшвидшого подолання катастрофічного стану виробництва книжок, що викликає їх хронічний брак на ринку” [23, с.114-116].

Усвідомлюючи важливість основи, що складалась із представників робітничого класу, люди, які займалися розумовою працею, завжди намагалися будувати плани, які не суперечили б егалітарним поглядам робітників. Наприклад, формулювання проекту самоврядування обґрунтовувалася не тільки економічною необхідністю або ефективністю, як це відбулося б при одноособовому рішенні інженерів, але також і демократичними аспектами. У цьому сенсі самоврядування як демократичний ідеал звужувався до рівня підприємства, у той час, як інтелігенція підняла його до національного рівня.

Як зазначає дослідник Майкл Кеннеді, сама по собі інтелігенція не мала суспільний вплив на здійснення інституційних перетворень, до яких вона прагнула, вона не могла покінчити з номенклатурою. У цьому сенсі інтелігенція при здійсненні соціального оновлення залежала від робітників [6, р.41].

Польська влада по-різному ставилася до інтелігенції та робітників у період воєнного стану. Влада більш жорстко поводитися за опозиційну політичну діяльність з робітниками, ніж з інтелігенцією. При арештах члени з лав інтелігенції, як правило, утримувалися окремо від робітників, і їм надавалися кращі умови. Опозиційні види діяльності робітників були також більш строго обмежені. На страйки на підприємствах реагували більш жорстко, ніж на виступи акторів і письменників. Міністр культури навіть сказав, що хоч така діяльність і не підтримується, але й особливих старань уживати не буде для того, аби піддавати гонінням підпільну пресу [6, р.56].

Аналізуючи прояви опозиційного потенціалу інтелігенції в Болгарії, українська дослідниця М.І. Мілова зазначає, що на відміну від Української РСР, де процеси перебудови очолила в основному творча інтелігенція (письменники, поети), у Болгарії було більше представників університетських наукових кіл [24, с.153].

Так, Софійський університет, що є найстарішим навчальним закладом Болгарії, утвердився як центр незгодних з владою. Восени 1988 р. на університетській партійній конференції прозвучала гостра критика БКП. Після цього з роботи звільнили чотирьох професорів, хоча покарання викликали студентські протести.

Серед значної частини болгарського суспільства досить сприятливий ґрунт знайшли ідеї та гасла радянської перебудови, хоча напевно чи хто передбачав її практичні результати [25, с.238]. Таке ставлення має під собою логічне підґрунтя. Адже дослідники звертають увагу на таку обставину, що не так вже й лукавив Т.Живков, який 1982 р. заявив, що в країні немає “організованих політичних сил, які були б проти соціалістичного розвитку... Вороги соціалізму в Болгарії не мають класової бази, не мають соціальних позицій” [26, с.176]. У цьому твердженні стосовно існуючої у вказаний час в країні ситуації існує велика доля істини. Болгарія не переживала подій, подібних угорським, чехословацьким, польським. Болгарське суспільство не висунуло зі свого середовища організаторів боротьби з комуністичним режимом, відповідних духовних лідерів. Хоча в роки “реального соціалізму” і в Болгарії були люди, критично налаштовані до режиму, і навіть такі, що вважалися “інакомислячими” (головним чином в середовищі творчої інтелігенції – Г. Марков, Б. Димитрова, Р. Ралин, С. Русев, Ж. Желєв та ін.), країна не знала дисидентського руху у масштабах, що дозволяв говорити про якийсь серйозний внесок у пробудження суспільства [17, с.125]. Ця болгарська специфіка породила навіть серед частини болгарської інтелігенції національний нігілізм, що виразився у тезі про “рабську психологію” болгар, що не доросли до того, щоб обрати свободу, а віддавали перевагу патерналізму держави, яка турбується про соціальні функції людини, але позбавляє його свободи [27, с.233].

Тому не випадковим виявляється той факт, що спочатку Генеральний секретар БКП Т. Живков добре зустрів ідею перебудови соціалізму, але зреагував негативно одразу, коли М.С.Горбачов почав вводити систему гласності знизу за допомогою журналістів і публіцистів. Болгарський керівник віддавав перевагу керованим акціям згори [28, с.157].

У середовищі творчої інтелігенції актуалізувався заклик слідувати прикладу радянських письменників і журналістів. З середини і до кінця 80-х років прорадянські настрої духовної еліти Болгарії є одночасно і проявом прозахідної ціннісної орієнтації [25, с.238].

Приводом занепокоєння творчої інтелігенції Болгарії стали екологічні питання. Періодичні викиди хлору в атмосферу, які здійснював румунський хімічний комбінат біля м.Русе, викликали рух протесту. У грудні 1988 р. відкрилась виставка русенських художників, які зобразили екологічну кризу. 19 лютого 1988 р. на відкритому зібранні парторганізації фізичного факультету Софійського університету було підтримано ініціативу русенських художників. Аналогічну позицію зайняли і члени Кабінету молодих письменників на своєму засіданні 22 лютого [28, с.158].

Розглядаючи дихотомію “влада–інтелігенція” в Угорщині, слід зауважити, що кадаровська система надавала значно більше свобод у сфері культури і творчої інтелігенції, ніж політичне керівництво будь-якої іншої країни соціалістичного ареалу. Політика у сфері науки, культури і інформації характеризувалася диференційованим підходом до творчої діяльності. Вона, заохочуючи праці соціалістичної спрямованості, забороняла лише вкрай антисоціалістичні твори і терпляче ставилася до всіх інших пошуків творчої інтелігенції [29, с.390].

Угорська влада набагато краще вміла знаходити загальну мову з інтелігенцією, особливо в Будапешті. Вони надали більше простору для інтелектуальної незалежності, ніж це зробила польська влада, і навіть коли діяльність опозиційної інтелігенції піддавалася цензурі, угорська влада була більше витриманою, ніж їхні польські товариші. Їхній напад з середини до закінчення 1970-х на незалежних осіб, що займалися розумовою працею, був більше вибіркоким і акуратним, ніж широкомасштабний напад на представників інтелігенції й студентства з боку польської влади в 1968 р., і не таким жорстоким, як ті гоніння, які здійснювалися за допомогою воєнного стану, введеного Ярузельським. І після судового процесу 1974-1975 рр. над Мікломом Харашти, інтелігенція більше не була об’єктом яких-небудь судових розглядів, хоча наприкінці 1970-х кілька незалежних представників розумової праці з Будапешта були змушені емігрувати, а на початку 1980-х відносно кількох осіб з інтелігенції були застосовані адміністративні штрафи [6, р.43].

У листопаді 1986 р. на загальних зборах Союзу письменників Угорщини відбувся “бунт” літераторів – переважною більшістю членів союзу відкинуло кандидатури всіх членів партії у керівництві цієї організації, що стало відкритою конфронтацією з партійною владою [29, с.410].

Активізувалися вчені-економісти і політологи, які своїми виступами і публікаціями сприяли усвідомленню суспільством ситуації застою в економіці і політиці, вносили свої пропозиції з виходу з кризи, торкаючись при цьому питань неминучих політичних переслідувань. У деяких виданнях прямо вказувалося на безвихідність існуючої політичної системи [29, с.411].

Характеризуючи прояви опозиційного потенціалу інтелігенції в Чехословаччині, зауважимо, що чехи й словаки були внутрішньо паралізовані досвідом придушення “празької весни” 1968 р. арміями країн Варшавського Договору та політикою “нормалізації”, що проводилася догматичним керівництвом КПЧ. Економічна криза в Чехословаччині не була настільки глибокою, як в інших країнах регіону. Життя трохи погіршилося, але не настільки, щоб штовхати людей на вулицю. Населення пристосувалося до умов “реального соціалізму”. Відповідно й дисидентський рух, що існував у Чехії, було малочисельним, суто інтелігентським і проповідував ідеї не політичного, а морального протистояння тоталітарній системі, висував правозахисні та економічні вимоги. Ні дисиденти, ні тим більше суспільство в цілому не були настроєні на рішучі зміни, не готувалися до них [29, с.42].

Події антитоталітарної революції 1989 р. підкреслили регіональну специфіку Чехословаччини. Так, антитоталітарні суспільно-політичні трансформації у Словаччині у порівнянні із Чехією мали низку специфічних рис. У Словаччині не було організованої опозиції, і важливу роль відігравали

невеликі групи критично мислячої наукової й творчої інтелігенції, кілька тисяч активістів-католиків, а також словацькі угорці. На відміну від Чехії, де революційний процес чітко контролювався опозицією, у Словаччині контроль над ним змогла перехопити колишня номенклатура, що і злилася з новою елітою. Революція в Словаччині посилила прагнення словаків до національної самостійності. Тому якщо для чехів головними відразу стали інституційні зміни й ринкові економічні реформи, то для словаків – облаштованість національної держави, у якій нові структури енергійно “обживала” інтелігенція, нова національна еліта [29, с.48].

Слід зазначити, що учасниками масового протесту високої інтенсивності, що раптово постав у Чехословаччині, стали ті прошарки, які були здатні швидко піднятися й згуртуватися навколо політичних вимог (першим з них була вимога дотримання прав людини, а вимога відмови від соціалізму не формулювалося). Це були творча й наукова інтелігенція, студенти, молодь, церква, у меншій мірі – робітники й селяни.

У Словаччині важливу, ініціюючу протестний рух роль зіграли аналогічні суспільні сили. Ця роль випала на долю ще й католицької церкви, і угорської національної меншостей, підготовлених до неї знайомством з досвідом реформаторів Угорщини.

У Чехословаччині навесні 1987 р. існували дві постійно діючі громадські ініціативи: “Хартія – 77”, яку підписали 242 діячі науки і культури, що виступили за додержання принципів Заключного акта Гельсінської наради, і “Комітет для захисту несправедливо переслідуваних”. Про зростання громадянської активності свідчили і підписні акції. Перша – серед діячів культури у січні–лютому 1989 р., друга, відома під назвою “Декілька фраз”, почалась наприкінці червня і продовжувалась все літо.

Значну роль у підготовці громадських поглядів також відіграли чехословацькі історики, які, незважаючи на всі заборони, намагалися донести правду про події 1968 року. Історична література, що друкувалася на Заході, справила певний вплив, на відміну від офіційної історичної науки, на зростання політичної активності у Чехословаччині наприкінці 80-х років [30, с.57].

Специфіка прояву опозиційного потенціалу румунської опозиції виходить з розуміння того факту, що в країні були слабо розвинуті традиції політичної культури. В соціалістичний період румунське суспільство зазнало найбільш жорстких, авторитарних способів правління [31, с.96].

Зрештою, антитоталітарна революція 1989 р. в Румунії кардинально відрізнялась від подій в інших східноєвропейських країнах, де мали місце так звані “ніжні”, “оксамитові” революції.

В історіографії можна зустріти два різних погляди на роль і місце румунської інтелігенції в процесах суспільно-політичних перетворень другої половини 80-х рр.

Так, американський професор університету Меріленд Віктор Тисменяну вважає, що в силу історичних обставин румунській інтелігенції не вдалося розвинути критичну свідомість і стати каталізатором боротьби. “Як соціальний прошарок румунська інтелігенція стала банкрутом. У підсумку режиму вдалося насадити в країні не тільки страх, але й загальний настрій історичного песимізму, психологію національного відчаю”, – зазначає дослідник. На думку В. Тисменяну, причинами пасивності інтелігенції був комплекс історичних, соціальних і психологічних чинників. Зокрема, румунська інтелігенція виявилася обманутою націоналістичними гаслами і всім тим, що сприймалося як патріотичне відродження. Крім цього, вона була підкуплена псевдоучастю у політичній грі. Вона повірила Чаушеску і тому стала соучасником його гротескного шоу [32, р.89].

Інший підхід демонструє Іон Ілієску, який в 1971 р. не підтримав ідею Чаушеску впровадити в Румунії досвід китайської “культурної революції” і виявився в опалі. Груднева революція 1989 р. висунула Ілієску в лідери Фронту національного порятунку. 20 червня 1990 року він став президентом Румунії, а через два роки був переобраний на вищий державний пост.

На думку цього політика і державного діяча, проявом опозиційного потенціалу інтелігенції стала не пряма участь у створенні громадсько-політичних організацій, а формування через культуру світоглядних імператив.

Як писав Ілієску, “інтелігенція, усамітнівшись, як «у башті зі слонячої кістки», у бібліотеках, в навчальних і дослідницьких центрах, жила надією на те, що подібне становище не може зберігатися вічно, що має бути якийсь вихід. Незважаючи на глуху опозицію до влади, вона зуміла створити передову культуру, відзначену багато чисельними досягненнями найвищого рівня. Всупереч цензурі, культура повільно і поволі змінювала психологію і духовний світогляд, оперувала елементами критичної свідомості, незримо, але підточуючи ідейні підвалини і ступінь довіри до режиму” [33, с.20].

У книзі “Румунія: відродження надії” І. Ілієску із захопленням згадував: “Енергія нації, не маючи можливості виявитися в політиці, зосереджувалась на культурній сфері – галузі, де вона брала повний реванш над несприятливою історичною кон’юнктурою. Талановиті літератори, блискучі письменники, наділені рідкою силою виразними здібностями, здійснили вражаючу рентгенографію комуністичного режиму. Використовуючи іносказання і використовуючи “езопову” мову, вони розкрили в своїх творах істини, які влада відмовлялась визнавати. Вони підготували сприйняття і мислення людей до майбутніх змін...” [33, с.21].

Доказом того, що румунська інтелігенція проводила активну просвітницьку роботу був той факт, що видавничі концерни на заході дивувалися накладом, що замовляли румунські видавництва на переклад творів світової літератури як художньої, так і наукової, філософської і політичної.

Отже, протягом всього комуністичного періоду існувала незалежна інтелігенція, що займала критичну позицію по відношенню до влади, часом переходячи в опозицію до неї. В умовах, коли відкрите політичне інакомислення в суспільствах “реального соціалізму” було в принципі неприпустимим, інтелігенція виступала як провідна соціальна група, що найкраще розуміла і відчувала потреби реформування державного устрою. При цій загальній домінанті специфіка та своєрідність, масштаби та результативність участі інтелігенції у суспільно-політичних перетвореннях в кожній окремій країні регіону визначалась історичною спадщиною, традиціями політичної культури, особливостями державного ладу тощо.

Антитоталітарні революції 1989 р. найяскравіше продемонстрували потужність потенціалу інтелігенції у цій царині. Колишній президент Угорської Республіки А. Генц зазначав: “Інтелігенція зіграла вирішальну роль. Якщо раніше революція робилася селянами й робітниками, то всі «ніжні» і мирні революції 1989 р. у Східній Європі зроблені інтелігенцією або під керівництвом інтелігенції” [29, с.61]. Змусивши владу визнати “дефекти” і “недоліки”, інтелігенція, забезпечила мирний транзит від тоталітаризму до демократичних взірців у більшості країн “реального соціалізму”.

Джерела та література

1. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995.
2. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998.
3. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія серії книг “Реабілітовані історією”. – К., 2000.
4. Інтелігенція і влада: Громад.-політ. наук. зб. / Ред.: Г.І. Гончарук; Одес. нац. політехн. ун-т. – Одеса. Див., зокрема: Мілова М.І. Роль інтелігенції східноєвропейських країн у політичних процесах кінця 80-х – початку 90-х рр. // Інтелігенція і влада. – Вип. 1(2). – Ч. II. – Одеса, 2002.
5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
6. Michael D. Kennedy. The intelligentsia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary and Poland // Theory and Society. – Vol. 21. – No. 1 (Feb., 1992).
7. Gouldner W. Alvin. The future of intellectuals and the rise of the new class. – N.Y., 1979.
8. Kis J. The 1956-57 Restoration in a Thirty Years Perspective // Politics in Hungary For a democratic alternative. – N.Y., 1989.
9. Pelikán Jiří. Socialist opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak example / Transl. by Marian Sling a. V. & R. Tosek. – London, 1976.
10. Кузнецевский В.Д. Революция обновления или другое общество? // Восточная Европа на историческом переломе: (Очерки рев. преобразований 1989-1990 гг.) / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, ИНИОН; Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М., 1991.
11. Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. – 1999. – № 6.
12. Статистический ежегодник стран-членов СЭВ. – М., 1988.
13. Статистический ежегодник стран-членов СЭВ. – М., 1982.
14. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма: Индустриальное общество и социалистическое государство / Институт социологии НАН Украины; Харьковский национальный ун-т им. В.Н. Каразина. – К., 2006.
15. Юсупов Р.Р. Власть и интеллигенция: Из истории Польши XX столетия (1918-1980 гг.). – Казань, 1996.
16. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. / Рос. акад. наук. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед.; [Редкол.: А.Д. Некипелов (гл. ред.). – М., 2002. – Т. 2.
17. Власть-общество-реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / РАН; Институт славяноведения / Э.Г. Задорожнюк (отв.ред.). – М., 2006.
18. Сковський І.З. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства: (70- ті початок 90-х років XX століття) / Кіровоградський держ. технічний ун-т. – Кіровоград, 2001.
19. Брехунець Н. Розвиток освітньої сфери України 60-80-х рр. XX століття в оцінці учасників правозахисного руху // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15.
20. Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі “опозиції всередині режиму” перших років перебудови // Сучасність. – 1998. – Січень. – № 1.
21. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989-1991 рр.: Автореф. дис... докт. іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / НАН України. – К., 1996.
22. Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слюсаренко А.Г. Украина на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000.
23. Робітничі страйки в Польщі. – Б.м., 1981.
24. Мілова М.І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Моногр. / Одес. держ. акад. холоду. – Одеса, 2005.
25. Българските писатели и културните измерения на опозицията Изток-Запад през втората половина на XX век // Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. – София, 2003.
26. Живков Т. Избранные статьи и речи. Март 1981 – июль 1987. – М., 1987.

27. Баева И., Калинова Е. Българските преходи. 1939-2002. – София, 2002.
28. Иванов С. Влада і демократизація суспільства в Народній республіці Болгарія (1985-1989 pp.) // Вісник Чернігівського державного університету. Історичні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 34.
29. Центральнo-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. / Рос. акад. наук. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. / А.Д. Некипелов (гл. ред.). – М., 2002. – Т. 3.
30. Мілова М.І. Роль інтелігенції східноєвропейських країн у політичних процесах кінця 80-х – початку 90-х рр. // Інтелігенція і влада. – Вип. 1(2). – Ч. II. – Одеса, 2002.
31. Биткова Т.Г. Парламентаризм и политические партии в Румынии // Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидание и реальность. – М., 2002.
32. Tismaneanu V. Byzantine rites, Stalinist follies: the twilight of dynastic socialism in Romans // Obriss. – Philadelphia, 1986. – Vol.30. – N 1.
33. Илиеску И. Румыния – возрождение надежды: Пер. с румун. – М., 2002.

Summary

The article is devoted to the analysis of both function and place of Central Eastern Europe region intelligentsia in the oppositional movement of 1970th-1980th. The backgrounds of intelligentsia's turning into a subject of transformational processes are investigated, the genesis of oppositional spirits in this social group in times of Gorbachov's reformation are characterized. The author emphasizes, that the scales and the effectiveness of intelligentsia's participation in social and political transformation in each country of the region was defined by the historical heritage, by traditions of political culture, by the specificity of governmental systems and so on.

Г. О. Добровольська

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ ТА ДІЇ ПРОФСПІЛОК (1991 – 2002 pp.)

З набуттям Україною незалежності розпочалася докорінна перебудова політики зайнятості. На початок 1991 р. в усіх сферах економічної діяльності було зайнято 25 млн. осіб, що становило 83% трудових ресурсів України.

Перехід України до нових суспільно-економічних відносин зумовив необхідність реформування ринку праці. У 1991 р., з прийняттям Закону України “Про зайнятість населення”, відбулося законодавче визнання проблем ринку праці як соціально-економічного явища [1]. З цього ж періоду зростає питома вага непрацевлаштованих осіб. З 1991 по 1995 рр. рівень зареєстрованого безробіття в основному не перевищував 0,2–0,4%. Починаючи з 1996 р., цей показник почав зростати і на кінець 1998 р. досяг – 3,69%, 1999 – 4,3%, 2000 – 4,2%, у 2001 р. рівень безробіття стабілізувався і склав 4,2%, у 2002 р. – 3,7% [2; 3, с.36]. Отже, з 2002 р. розв’язання проблем у сфері зайнятості набуло позитивної динаміки, і розпочалося стабільне зниження рівня зареєстрованого безробіття.

Тією чи іншою мірою проблеми зайнятості в Україні та роль профспілок у їх вирішенні знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як: М.Л.Головко, В.П.Пастухов [4], Ю.М.Головко [5], І.М.Новак [6], О.М.Стоян [7].

Починаючи з 1999 р., в Україні були запроваджені щоквартальні обстеження (за методикою МОП), відповідно до яких рівень безробіття в 2000 р. серед економічно активного населення у віці 15–70 років становив 11,9%. Майже третину всіх безробітних громадян складали молоді особи віком від 15 до 24 років. Середня тривалість пошуку роботи безробітним складала не менше 11 місяців, а тривалість їх незайнятості – 18 місяців. Головною проблемою ринку праці був дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили. В середньому по Україні на 1 вакансію за станом на 1 січня 2001 р. претендувало 17 зареєстрованих службою зайнятості безробітних, серед областей з найбільшим навантаженням на 1 вакантне робоче місце лідирували Житомирська обл. (82 особи), Рівненська обл. (76), Львівська (63), Закарпатська і Волинська обл. (45) [7, с.318].

Аналіз вивчених джерел свідчить, що для профспілок, котрі об’єднували у своїх рядах переважно людей найманої праці та студентську молодь, питання їх зайнятості та захисту від безробіття займало провідне місце у практичній діяльності. В програмах і статутах членських організацій ФПУ було визначено стратегічні та поточні завдання, ці питання були неодмінним атрибутом переговорів з урядом та роботодавцями під час укладення колективних договорів і угод на всіх рівнях. Такий підхід, на нашу думку, диктувався не тільки тим, що поширення безробіття негативно впливало на соціально-економічне становище працівників, а й тим, що воно підривало самі засади профспілок, соціальною базою яких були громадяни, зайняті у сфері праці. Зменшення їх чисельності призводило до зменшення профспілкового членства, ослаблення профспілкового руху в цілому.

Саме тому зайнятість членів профспілок та захист їх від безробіття було важливим стратегічним напрямом діяльності ФПУ, її членських організацій в роки незалежності і ґрунтувалася вона на Законі України “Про зайнятість населення”.